

ФРОНТИР

ДАР'Я БУРА

ЧЕРНІГІВ

ЧОТИРИКУТНИК
ЄДНОСТІ

Харків
«ФОЛІО»
2023

ВСТУП

«Ще з давніх часів є такий вислів: “До Києва торгувати, до Чернігова — воювати”. Коли навесні 2014 року на Донеччині та Луганщині починалася війна, подібні рухи були й на Чернігівщині. У нас був випадок, який став ключовим. Тоді ще міліції в Чернігові не було, бо наша міліція “відзначилася” на Майдані й вони втекли чи сховалися. Старші мешканці міста у нас досить “ватні”, натомість молодь і люди середнього віку проукраїнські. Ми просто стали на захист. І коли до нас їхало 10 автобусів з “тітушками”, щоб зробити тут “ЧНР”, ми зібралися на площі — там поряд держадміністрація, мерія. Наша площа вміщує близько 10 тисяч людей. І от, тоді зібралася повна площа людей і чекала на цих “товаришів”. На краю площі стояли хлопці з рибальськими сумками, що було в тих сумках — “історія замовчує”. Натовп був дуже розлючений і готовий до активних дій. Ці автобуси доїхали до міста, зупинилися, розвернулися і поїхали назад. Так в Чернігові зупинилася “ЧНР”», — розповідає відома місцева громадська активістка і волонтерка Ольга Палькова-Свірчевська.

У 2022 році Чернігову пощастило менше, ніж у 2014. Близько 4:30 ранку 24 лютого президент Росії Володимир Путін оголосив, що ухвалив рішення про початок

проведення спеціальної військової операції на Донбасі після прохання самопроголошених угруповань «ДНР» і «ЛНР». Він сказав, що в плани Росії не входить окупація українських земель, разом з тим закликав українських військовослужбовців скласти зброю та «йти додому». «Вы стремитесь к декоммунизации, ну, так мы устроим вам демилитаризацию и денацификацию Украины», — сказав кремлівський карлик, і в Україну полетіли літаки та ракети.

Перший приліт ворожого снаряду на Чернігівщині стався якраз о цій порі — о 4:30 ранку.

«Люди, які розуміли, що в країні війна вже вісім років, очікували, що наш регіон також може потрапити під удар. Я з 2014 року говорила: “Пів години і «Градами» накривають Чернігів, тут недалеко до війни на Донбасі. До кордону з Росією годину їхати лише”. Навесні 2014 року на кордоні з Чернігівщиною ворог робив “ігрища”. Наші прикордонники не мали тоді такого досвіду і спорядження, а білоруські і російські війська розганялися, під’їжджали до кордону танками і їхали назад. Лякали. Ми (волонтери) розуміли, що вони поряд. Ми чекали», — говорить Ольга.

Від Чернігова до Києва машиною їхати лише дві години, тому оборона міста у повномасштабній війні 2022 року мала стратегічне значення для захисту столиці. Чернігівці підривали мости, валили дерева на дороги, перекривали шляхи, готували «коктейлі Молотова», голими руками зупиняли російські танки. Регіон, який завжди жив, святкуючи фестивалі біля «Трьох сестер» — монументу на роздоріжжі до Росії та Білорусі,

показав, що сам вирішуватиме, чи хоче він жити в «русском мире», а не просто раз на рік святкувати примарне братерство чи сестринство.

Героїчний опір чернігівців став феноменом об'єднання українців, коли люди довели, що ми можемо бути невдоволені владою, земляками, один одним, але коли приходять чужинець — з кожного вікна його зустрічають зброєю. «Русский солдат в последний путь», — говорилося на плакаті й стрілка вказувала на Чернігів. Тут місцеві жителі партизанили, допомагаючи військовим, доставляли гуманітарну допомогу, всіляко об'єднувалися, щоб підтримувати одне одного, військові, виконуючи свою роботу — не пустили росіян у місто, а місцева й обласна влада була у доступі телефонного дзвінка до своїх громадян.

«Чернігів — місто героїв. Тут можна перелічувати безкінечно категорії. Герої — наші військові. Люди, які боронили нашу область і змусили відступити росіян з області й не зайняти Чернігів. Я розумію ресурси й сили, задуми, які були реалізовані. Коли бачиш зсередини філігранність, відвагу, полювання на ворога — розумієш, які круті наші військові. Маю честь бути знайомим і працювати з Ніколюком, з Ходою, з Брижинським. 58 бригада теж в області відіграла свою роль, але основна робота зроблена 1-ю танковою і Дмитром Брижинським, який керував обороною міста», — говорить голова обласної військової адміністрації В'ячеслав Чаус.

Він додає, що місто і регіон пережили дуже страшні події, але водночас залишилися теплі спогади про цей час: *«Коли Ніколюк дзвонив і ти розумів, що не маєш це*

зробити, а хочеш зробити. Так само, коли тобі щось треба, набираєш Ніколюка і знаєш, що це буде зроблено».

Віктор Ніколюк, командувач оперативним командуванням «Північ», підтверджує слова Чауса: *«З очільником області був повний тандем. Наприклад, у перший день, як ми вийшли, не могли заправити 58 бригаду, я йому зателефонував, він розпорядженням губернатора питання вирішив. Щодня ми проводили спільні наради. Евакуація проводилася спільно з очільником області. Цього не афішували, але щодня три-п'ять тисяч виїжджало з Чернігова. Хоча, люди теж не дуже хотіли їхати. Я виходив на Чауса, він організовував евакуацію. Ми забезпечували охорону, а він автобуси, списки. Губернатор керував цивільними».*

Насправді на час звільнення Чернігівської області про оборону Чернігова було чи не найменше інформації в ЗМІ, в національному телевізійному марафоні. Частина людей справді була ображена, бо знають, які бої відбувалися в Чернігові і його околицях. Кажуть: *«Ніби обділили Чернігів, як регіон, який прийняв на себе дуже значний удар. Ніби його мало підтримували».*

Навіть військові говорять: *«Насправді трохи образливо було, коли цілий березень у всіх на слуху був лише Київ. Зрозуміло, що це столиця. Але на той час найгарячішими точками були Маріуполь і Чернігів».*

Очільник області пояснив певну ізоляцію тим, що таким було рішення влади разом з командуванням. З міста виїхали майже всі журналісти. Тут залишилося дві людини від «Суспільного», кілька людей місцевого телеканалу «Дитинець», які виходили на вимогу міської

ради в точки і фільмували знищення, залишалися люди каналу «Новий Чернігів». Вони багато знімали, але їх чомусь не ставили в «марафон».

«Певний період ми не пускали ЗМІ, бо після кожного приїзду журналістів були прильоти. Дійсно було мало в ефірі представників області й міста, бо місяць Чернігів був без електроенергії, без інтернету. В центрі міста ми намагалися підтримувати зв'язок, пересувалися багато містом. Насправді на це не було ні часу, ні технічної можливості. Але я виходив в ефір білоруських каналів, розповідав про те, що в нас відбувається, говорив білорусам: “Не приходьте, бо ми вас будемо вбивати й сприймати як загарбників”».

■ ■ ■

Шостого березня 2022 року президент України Володимир Зеленський надав Чернігову звання міста-героя України. Того ж дня звання «місто-герой» надали Харкову, Маріуполю, Херсону, Гостомелю та Волновасі.

«Якби ми втратили Чернігів, то не втримали б Київ», — так сказав Віктор Ніколюк.

Але розуміють це всі.

Місто без людей — це мертва інфраструктура, і порожні будинки, які з часом захопить природа і замінить собою, асфальт, який нікому не потрібен, пусті дитячі майданчики та відсутня сфера обслуговування. Це залізо, метал і бетон, і в них немає сенсу, якщо це не наповнене людьми. Тому, місто Героїв — це про людей, які формують місто, які захищають його і розвивають. Якщо у нас всі вирішили об'єднатися і відстояти, то ми відстояли.

Розділ 1

БУДЕ ВІЙНА...

«Тінь повномасштабної війни літала в ефірі та новинах за пів року до її початку. Я розумів, що довготривале розміщення ударних батальйонних груп, а тим більше переміщення госпіталів і запасів крові до кордонів, як повідомляли західні розвідки — це перед початком війни.

Але ще у лютому 1980 року, перебуваючи в радянській армії, на великих навчаннях під Мурманськом, у складі 70-тисячних військ, децю розумів. Ми тоді “лякали НАТО” — їхнє 16-тисячне угруповання на радянсько-норвезькому кордоні. Навіки врізалось в пам'ять і наше оснащення, і підготовленість, і “адаптованість” до війни на півночі, і організація постачання. А ще, навченість та боєдатність натівських і фінських військових, які ми вивчали. Тому особливих ілюзій щодо сили й боєдатності “другої армії світу” у мене не було», — такі спогади крутилися в голові чернігівського журналіста Владислава Савенка.

«Розтягненість» навчань, які були уже тривалішими, ніж стандартні, маневри й скупченість на кордонах, не давали шансів на мир.

Останні сумніви Савенка **8 лютого** розвіяв генерал Кривонос, який приїхав у Чернігів і зустрівся з патріотами та міським головою. *«Він сказав більше — що треба готуватися до вуличних боїв і опору на кожному перехресті доріг. Він ще тоді передбачив відступ росіян з Київщини, Сумщини й Чернігівщини, бо сказав, що завести сюди війська Росії коштуватиме, для порівняння, як 100 гривень, а вивести, як 100 доларів».*

Ще **10 лютого** сестра Владислава з Франції написала, що у них показують Чернігів і кордон з Білоруссю та запитала: чи дійсно буде війна? А він відповів – окупація можлива на 80 відсотків.

Чоловік зібрав тривожні валізи з документами, запасом продуктів, насушеними сухарями, кнопковими телефонами, запасними сімкартами, батарейками, павербанками. *«Знав, що «братній народ-сусід» нищить усе українське і після Богдана, і за Шевченка, і за Лесі Українки, і 100 років тому, і в 70-ті роки за брежнєвщини».* Ілюзій не було.

«Мій чоловік Саша завжди казав, що буде велика війна. Його рюкзак, з яким він у 2015 їздив на Схід, воював у Маріуполі, на шахті Бутівка отримав поранення, завжди був повністю укомплектований. Ми постійно чули, що в Білорусі якісь навчання, вони все прибували й прибували. Хоча жоден здоровий розум не осягнув би, що буде аж так», — так говорить Наталя, вона медик, а її чоловік, попри професію будівельника у мирному житті, в перші роки російсько-української війни воював добровольцем. Їхня родина вміє зважувати та аналізувати.

А Саша, як і всі військові, чітко знає, що **жодними переговорами апетити росіян не вгмонити**. Буде війна, яку відчують всі.

На початок лютого у Чернігові тільки й були розмови на навколовоєнну тематику. Але психіка не приймала цієї ситуації. Ніби й розуміла, але «та не може ж бути!» виштовхувало погані думки. Найвірогіднішою уявлялася ситуація із загостренням бойових дій на Донбасі. Навіть прорив звідти уявлявся. І більшість людей Чернігова не вірила, навіть не допускала думки, що місто може повторити долю бойових подій Донецька і Луганська. Попри те, що практично кожен чув і відкладав у пам'яті розмови, які точилися з грудня 2021 і впродовж січня-лютого 2022 року — про дуже ймовірний повномасштабний наступ росіян на Україну.

Здається, це пов'язано здебільшого з їхніми тісними зв'язками із Росією та Білоруссю через рідних. Як не крути, але на прикордонних територіях люди завжди мають тісніші зв'язки із сусідніми державами.

У Городнянському районі Чернігівської області є такий монумент «Три сестри», де сходиться кордон трьох держав: України, Росії і Білорусі. До 2014 року там щороку проводилися спільні фестивалі. Щороку по черзі кожна країна проводила свято. Якраз у 2014-му відсвяткували ювілей — 30 років «сестринства-братерства». *«Я до кінця не вірив, хоча й розумів, що і наша область прикордонна, дуже тісні стосунки були і з росіянами, і з білорусами. У багатьох чернігівчан в тих країнах багато родичів»,* — розповідає головний лісничий Чернігівського обласного управління лісового та мисливського госпо-

дарств Вадим Фесюн. Навіть серед лісників області було започатковане цікаве спортивне змагання між українцями, росіянами і білорусами. Фесюн каже: *«Починали з трьох держав, потім Росія відмовилася. З ними якимось одразу не задалися стосунки, а з білорусами змагалися до 2018 року, по черзі — то вони до нас, то ми до них їздили».*

Чернігівська репортерка Віра Курико-Агієнко родом з Володимирівки, з того самого Городнянського району, де за полем вже починається Білорусь, а в сусідньому селі пункт пропуску. *«З дитинства у мене не було українського телебачення, ми засинали під білоруську “калыханку” і зовсім не мали відчуття, що це щось не рідне. Російські новини, відсутній український зв'язок. Щоб подзвонити, потрібно кудись вилізти, знайти місце. Ще й діяв білоруський оператор, за допомогою якого люди спілкувалися між собою у селі, бо він в хаті ловить. Довгий час я взагалі не відчувала різниці Україна — Білорусь — Росія, тут ще й неподалік Сеньківка, фестиваль “Дружби народів”...»*

Війни у Чернігівській області дівчина почала боятися у 17 років. Тоді війна щойно почалася на Донбасі й Вірин батько воював у районі Попасної на Луганщині. *«Мамі говорили, що батько поїхав вбивати братів... її це дуже пригнічувало. Мама в магазині працювала і я часто в неї була, чула розмови про те, що росіяни хороші, “я б сам до них приєднався”, або не так до Росії, як до Білорусі, до Лукашенка.*

Тато часто казав, що нам потрібно готуватися в Чернігові, бо вони нападуть. А я боялася, що якщо вони

зайдуть в село, то мою родину одразу здадуть. Навіть говорила про це тоді ще майбутньому чоловіку.

Та коли в інформаційному просторі з'явилася новина, що росіяни стягнули свою техніку до кордону, я не одразу відреагувала, бо вони стягували вже її не раз. А вже в січні в мене почалася параноя, і наступ "був" ледь не кожні три дні — 12 лютого, 16 лютого, 19 лютого... Постійно говорила з мамою і переконувала виїжджати з села. Перед **19 лютого** я її особливо вмовляла приїхати на кілька днів до мене. Мама відмовлялася.

Батьки мого чоловіка в Менському районі опинилися, — теж з боку наступу, але не на самому кордоні. Мій чоловік не вірив у повномасштабну війну. Вважав, що інформаційний шум, власне, робиться, для того, щоб не допустити цієї війни. Можливо, як журналістка, я з ним сперечалася. Бували ночі, коли я відкривала очі й казала: "Купимо скотч, ліхтарики, свічки...". Я ще й **війну уявляла, децо, як Другу світову**. Він мене заспокоював і казав, що я трохи перевантажена інформацією.

Була переконана, що не пропущу війну точно, бо якщо щось станеться, батька — резервіста — викличуть раніше, ніж ми дізнаємося. Але тато казав, що телефонував у свою бригаду і у військкомат, йому скрізь говорили, що приїжджати не треба.

19 лютого ми жартома не лягали спати, читали вірші Маланюка до 2:00 ночі і чекали вибухів. Нічого не дочекалися.

А **23 лютого** у Чернігові мали тестувати сирени, і раптом скасували, щоб не лякати людей. Це для мене стало остаточно розумінням, що війна буде і, що коли

сирена зазвучить по-справжньому, люди зрозуміють. Чоловік не злякався, як я, і ввечері пішов на зустріч з друзями. А я залишилася вдома, читала про Віктора фон Граффа, який озеленяв Донбас і стримував піски на Херсонщині та приборкував степ...

Вночі ми з чоловіком говорили і я йому сказала, що дуже боюся, що тато поїде знову на війну. Мовляв, один раз вижив, а другий раз не виживе, що він своє відвоював і це несправедливо. Мене накрили істеричні емоції».

«Як показала практика — до війни неможливо підготуватися, якщо ти хоч раз не потрапиш в її контекст. Можна зібрати тривожну валізу чи пройти тренінги домедичної допомоги лише тоді, коли це свідоме рішення. У частини населення було таке свідоме рішення, але багато хто відкидав цю необхідність. Видавалося, що навіть якби президент закликав гуртуватися, проходити домедичні курси, складати тривожну валізу і якимось діяти на випередження, його, швидше за все, підняли б на сміх. Переважна більшість була настільки впевнена, що нападу на Чернігів, Київ, Суми, Харків не буде, що переконати її було неможливо», — говорить Анастасія Улюшева.

Настя склала тривожну валізку заздалегідь, вона не перший рік займається волонтерством і спілкується з військовими. Обговорила з рідними орієнтовний план дій. І все одно, розуміла, що на 100 відсотків готовим бути неможливо. «Фраза: «Ми готуємося до війни» — не працює, — каже вона. — Хто хотів до неї підготуватися, той це зробив ще 2014 року». «Максимум, що могла

робити держава — це готувати армію, вчити тероборону і закуповувати боєприпаси»...

У неділю, **20 лютого**, Наталя Дідушевська з сином спекла хліб, ще й написала у Фейсбуці пост: «Сподіваємося на мир, готуємося до війни, але хліб печемо». Розповідає, що тоді не думала про повномасштабний напад росіян. Це все вийшло підсвідомо.

Її подруга, Іра Тимофєєва, займалася допомогою і підтримкою військового шпиталю з 2014 року. У 2018 волонтерство дещо пригальмувалося, а на початку лютого 2022 року Ірі зателефонував командир і запитав: «Ну, що, ти готова?» А вона відповіла: «Я завжди готова». Командир уточнив, чи вона нікуди не планує виїжджати у разі якихось подій. Та в Іри була одна думка: «Якщо я не поїхала у 2014, то чому повинна їхати зараз?»

Твердо не залишати місто у будь-якому разі вирішила Інна Адруг, вона знана в Чернігові кураторка різних літературних проєктів і фестивалів, власниця сувенірної крамниці у центрі міста і... власниця 12 котів. «З одного боку я завжди усвідомлювала, що з росіянами війни не оминати. А з іншого боку не хотілося вірити, що це буде аж так. Інформація була суперечлива. Друзі військові активно всю зиму чергували. Ми жили, поки живеться. Ми з чоловіком поговорили і вирішили, що залишаємося. Ми не залишимо котів, а виїжджати з ними неможливо, до того ж у нас немає машини». Все було вирішено.

Було, зрештою, в людей якесь передчуття. Це вже пізніше вони так називатимуть певні свої дії, які не піддавалися поясненню одразу. Наталя за кілька тижнів зня-

ла гроші з рахунків. Ще й думала: «Нащо я це роблю?» Називає це досить алогічним для себе вчинком, лише була впевненість, що так треба зробити. Як виявилось потім — карткою розрахуватися було неможливо.

Тетяна Кузик за три дні до повномасштабної війни пішла на базар і купила кілограм сала. Ще подумала: «А раптом війна, а в мене сала немає». Думала, чи написати жарт у Фейсбуці, мовляв: «У мене є кілограм сама і півлітра самогону, чи можна вважати, що я готова до війни?». Потім подумала, що це якийсь дурний жарт.

Тетяна якраз з тих, хто не вірив у напад росіян на Чернігів. Звичайно, інформація про це траплялася, але все здавалося нісенітницею. Розповідає: «Не вірилося, аж доки не відбулося засідання Путіна, де якийсь чиновник, затинаючись, не заговорив про незалежність для так званих “ДНР” і “ЛНР” і приєднання до Росії. Він затинався і казав не те, що від нього хочуть почути. Коли я його побачила, мені здалося, що він дуже наляканий. Я на рівні тіла зчитала його переляк, стало “не по собі”». Тетяна має на увазі виступ секретаря Ради безпеки РФ Ніколая Патрушева 21 лютого на позачерговому засіданні Ради безпеки РФ, яке проводив російський президент Путін. Патрушев, замість визнання «незалежності самопроголошених «ДНР» та «ЛНР», заявив про «приєднання їх до Росії».

Передчуття з’явилося, але тривожну валізку не збирала, ні до чого не готувалася, і коли почалася війна, у жінки зовсім не було готівки.

Вже **23 лютого** з Чернігова виїжджала колона машин з російськими дипломатичними номерами.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. БУДЕ ВІЙНА... ..	8
Розділ 2. «ХУХ, МИ ЧИНИМО ОПІР»	20
Розділ 3. «ЇДЬТЕ ОБЕРЕЖНО — ПОВІТРЯНА ТРИВОГА»	51
Розділ 4. «...ТО БІЙСЯ МЕНЕ»	93
Розділ 5. «МИ, ЯК РТУТЬ, ЗБИРАЄМОСЯ ВСІ РАЗОМ»	111
Розділ 6. «МАЛЬЧІКІ, Я В ПЛЄНУ»	148
Розділ 7. «МАЛЕНЬКА ШКОЛА У ВЕЛИКІЙ ВІЙНІ»	156
Розділ 8. «ТВАРИНИ — РЕЛАКСАНТИ, ЯКІ ЗНИМАЮТЬ СТРЕС»	165

Розділ 9.	
«СИГАРЕТА ЗІ СМАКОМ БОМБАРДУВАННЯ»	176
Розділ 10.	
38 ДНІВ	186